

KALLA KRIGETS KUSTARTILLERI – ETT KULTURARV PÅ VÄG ATT RASERAS

I långt över tusen år har kustfästningar skyddat vårt land mot angrepp, härjningar och invasion, från vikingabolen med sina vårdkasar, via medeltidens kastaler och blockhus vid de viktigaste infallsportarna och skärgårdskrogarna till det moderna fasta kustartilleriet med sina kanoner och minor i skyddade befästningar längs hela vår långa kust. Ett fast utbyggt kustförsvar som

bemannats med övade besättningar i hög beredskap har aldrig kunnat betvingas av en aggressiv fiende – han har antingen tvingats dra sig tillbaka eller avstått från att anfälla. När vi däremot har lämnat blottor under århundradena har också fienden utnyttjat detta med kushärjningar och landerövringar som följd.

År 1902 fick Sverige, samtidigt som den allmänna värnplikten infördes, ett självständigt kustartilleri inom sjöförsvaret vid sidan av flottan. Kustartilleriet fick länge – ja kanske under hela sin livstid – kämpa som en lillebror inom marinen och hade många gånger svårt att hävda sin ställning i riksförsvaret. Så till exempel byggdes artilleriet under hela första hälften av 1900-talet upp huvudsakligen med utnyttjande av äldre fartygskanoner även i fall där statsmakterna avsett ge kustartilleriet de modernaste pjäserna. Som en amiral och högerledare (Arvid Lindman) uttryckte det, var det viktigaste att *”kustartilleriet hade dugliga kanoner och flottan goda vapen”*.

Under beredskapsåren 1939-45 byggdes kustartilleriet ut till tre-fyra gånger sin tidigare styrka efter nedrustningen 1925. Det skedde visserligen alltjämt i huvudsak med utrangerade äldre fartygspjäser i ganska provisoriska befästningar men det gav en stark krigsorganisation som plattform för den fortsatta utvecklingen. Det fasta kustartilleriet hade under kriget tagit ett stort ansvar för hävdandet av vår neutralitet och i en kontinuerligt hög beredskap avvisat kränkningar längs våra

kuster, såväl till sjöss som i luften. Officerare och soldater kunde hemförlovas för att efter väl genomfört värv återgå till vardagsrutinerna.

Avspänningsperioden blev emellertid ganska kort. I sitt tal den 6 mars 1946 i Fulton, Missouri säger Winston S Churchill bl a

”Från Stettin vid Östersjön till Trieste vid Adriatiska havet har en järnridå sänkts över den europeiska kontinenten... Vilka slutsatser man än drar av detta faktum – och ett faktum är det – så är detta inte det befriade Europa som vi kämpade för att bygga upp. Inte heller är det ett Europa som innehåller de väsentliga elementen, nödvändiga för en varaktig fred...

Det kalla kriget kom att innebära att den påbörjade svenska nedrustningen kom av sig och blev i stället inledningen till en långsiktig förnyelse av försvaret i den nya hotbilden. Det innebar samtidigt en fokusering på högre kvalitet på bekostnad av kvantiteten, i varje fall inom de blå försvarsgrenarna, marinen och flygvapnet, där en duellsituation med en presumtiv motståndares förband inte fick innebära ett predestinerat underläge.

För det fasta kustartilleriet innebar detta bl a att man under 1940-talets senare år i samarbete med AB Bofors började projektera ett helt nytt artillerisystem, inriktat på att ersätta det äldre lätta artilleriet. Det blev en helautomatisk 10,5 cm kanon, försedd med ett fortifikatoriskt skydd som i någon mån tog hänsyn även till de då kända effekterna av kärnladdningar. Det var något av ett pilotprojekt och drabbades också av många barnsjukdomar. Det kom att omfatta endast tre batterier om vardera två pjäser och blev mycket försenat – den sista pjäsen i batteri Arholma var klar först år 1965. Det var ett kustartilleriets sorgebarn med många driftsproblem, trots goda prestanda när systemet fungerade som bäst.

Under tiden utvecklades och anskaffades en halvautomatisk 7,5 cm pjäs med ett fortifikatoriskt skydd som var helt anpassat till kärnladdningsshotet. Det blev så småningom tre serier om totalt 30 batterier med tre pjäser i varje, dvs sammanlagt inklusive ersättningsreserv 100 kanoner och det var även här Bofors som fick beställningen. Batterierna grupperades vid viktiga hamnar och inlopp från Umeå i norr via bl a Gotland som fick fyra batterier, Skåne likaledes fyra och slutligen västkusten som fick tre från Göteborg och Marstrand upp till Lysekil. Tolv av batterierna tillfördes Stockholms skärgård och Bråviken-området. Efter hand utvecklades batterierna med bl a ny elledning och förbättrat skydd – det här blev kustartilleriets verkliga arbetshäst. Det första batteriet stod klart vid Ljugarn på Gotland 1962

och det trettionde på Vindalsö i Stockholms mellersta skärgård innanför Sandhamn 1975.

Under tiden hade det tunga kustartilleriet från beredskapstiden och långt dessförinnan blivit omodernt och svarade inte längre mot det kalla krigets krav på slagkraft och motståndsförmåga. Redan 1963-64 började studierna i marinstab- och förvaltning i samarbete med bl a FortF och AB Bofors med inriktning mot ett nytt tungt vapensystem, ERSTA, som skulle ersätta det äldre fast artilleriet. Längre hade man öppet om det skulle bli ett robot- eller artillerisystem och om kalibern i det senare fallet skulle vara 15 eller 12 cm. Studierna ledde fram till ett helautomatiskt 12 cm artillerisystem, en utmaning för Bofors, men också ett mycket stort projekt som efter ett imponerande samarbete mellan staber, förvaltningar och berörda industrier ledde fram till ett lyckat resultat.

”Det var världens bästa kanon naturligtvis”, konstaterar Bofors’ projektledare, Birger Kindroth, blygsamt så här efteråt.

Batterierna fick tre pjäser vardera med en ny helt digitaliserad eldledning – det här var alltså i början av 1970-talet långt innan personatorer blivit var mans egendom – och försågs med ett fortifikatoriskt skydd som var balanserat mot väsentligen alla kända verkansformer från kärnladdningar och konventionella vapen. Inriktningen var inledningsvis 16-18 batterier men de reducerades av kostnadsskäl till tio batterier och blev slutligen endast sex efter nedskärningarna i försvarsanslagen i början av 1970-talet.

Det här innebär att vi mot slutet av det kalla kriget hade 39 moderna fasta kustartilleribatterier med totalt 114 enskilda pjäser i hårda kärnladdningsskyddade anläggningar längs hela vår kust. Lägg därtill omkring 20 äldre batterier med ca 60 pjäser i enklare befästningar och med en lägre eldkraft. För oss som arbetade med kustartilleriets planering och argumentation för ett fortsatt starkt kustförsvar innebar naturligtvis sekretessen kring det fasta kustartilleriet en stark hämsko på vår argumentering att få fortsätta moderniseringen och utbyggnaden. Antalet batterier var länge hemligt, liksom behovet av nya. Grupperingsplatserna kunde vi omöjligt diskutera offentligt, liksom prestanda för de olika komponenterna i systemen. Skyddsnivån hade en hög hemlighetsgrad, vilket väl något påverkade bl a domarna mot spionerna Wennerström och Bergling.

Under 1990-talet, efter det kalla krigets slut och Sovjetunionens kollaps, konstaterade man i allt klarare formuleringar att det inte längre förelåg

ett invasionshot mot Sverige, i varje fall inte under de närmaste tio åren. Det fasta kustartilleriet hade byggts upp som ett skydd mot en fientlig invasion, något sådant hot förelåg enligt bedömningarna inte längre och det fasta kustförsvaret började avvecklas. Den avvecklingen fortsätter nu i accelererande takt. När det gäller utvecklingen i vårt närområde om 10-15 år avstår man från djupare analyser.

Vårt lands historia är full av liknande exempel. När ett krigshot dyker upp som t ex när Sigismund larmade med sin flotta 1623 eller när den danska flottan i början av 1670-talet hade sjöherraväldet i Östersjön, då byggdes och förbättrades skansarna längs östersjökusten, men när hotet försvann lämnades skansarna att förfalla. Ryssarnas härjningar längs ostkusten 1719 är väl kända: städer och herrgårdar brändes, de statliga resurserna räckte endast till att skydda huvudstaden med ett fast försvar vid Vaxholm och Baggen-Stäket. Framsynta lokala befälhavare, som landshövdingarna i Gävle och Västervik, kunde dock i tid bygga upp skansar kring sina residensstäder och därmed stoppa ryssarnas framfart. Men vad krävs för att göra det i dag? Räcker 10-15 års förvarning?

På 1970-talet lades vissa vapensystem i s k malpåse, dvs de avfuktades och isolerades för att kunna bibehålla en hög teknisk materielberedskap under ett antal år. Den metoden tillämpas inte i dag. Med det vällovliga (?) syftet att frigöra pengar till försvarets utveckling avvecklas alla fasta enheter så snart som möjligt. Man satsar stora summor på att demontera kanonerna, tömma anläggningarna, blockera ingångarna och försöka återställa naturen så gott det kan göras. Uppskattningsvis kostar detta lika mycket för varje anläggning som att bibehålla den med sparsamt underhåll ett tjugotal år. För ett lätt kustartilleribatteri kan det röra sig om fem miljoner kronor i avvecklingskostnad. Samtidigt hemförlovar man värnpliktiga utan fullgjord grundutbildning och ger inte officerarna den vidareutbildning som erfordras, men lovar ändå att vi skall ställa upp i Kosovo eller var det nu kan behövas med s k "elitförband"...

I det här läget finns det ett antal eldsjälur runt om i landet som inte bara oroas över den minskande försvarseffekten utan också ser ett kulturarv försvinna utan att någon bryr sig. På många håll arbetar hembygdsföreningar, kamratföreningar eller andra ideella organisationer för att med stöd från kommun och länsstyrelse få de imponerande anläggningarna att bli förklarade som byggnadsminnen från det kalla krigets dagar. I några fall har det lyckats, i de flesta fall väntar man ännu på statsmakternas beslut. Inriktningen är i regel att med en sådan här anläggning i gott skick bevarad få ett bidrag till bygdens museiarkiv. I några fall kan man kanske tänka sig ett vandrarhem under 15 meters

massiv bergstäckning eller bara en upplevelse att klättra i lodräta lejdare och känna atmosfären i en trång tornkupol. Kronans berömda ärtsoppa tillagad i ett atombombskyddat kök är också en attraktion för många.

Kustartilleriets fasta anläggningar dimensionerades i regel för en uthållighet om 7 till 30 dygn utan understöd utifrån. Det innebär bl a att batterierna var självförsörjande i fråga om vatten och elkraft, hade ett fullgott kök för sin bemanning med kyl och frys, stekbord, kokgrytor och spisplattor för förvaring och beredning av

livsmedel m m. Personalen hade sina sängar utmärkta, vapnen klara och inskjutna när de kom till krigsövning eller höjd försvarsberedskap och redan tidigt under det första dygnet kunde verksam eld avges från kanonerna. Visst är den här miljön värd att bevaras för att vi skall kunna visa för kommande generationer vad vår beredskap under det kalla krigets årtionden verkligen innebar i form av investeringar, övningar och mobiliseringsberedskap.

Det finns i dag minst ett tjugotal ansökningar hos Riksantikvarieämbetet att få olika anläggningar förklarade som statliga byggnadsminnen. De ligger nu på kulturministerns bord. Det är naturligtvis först som sist en ekonomisk fråga vad som kommer att hända med dem. Men hur bråttom är det? Medan regeringen tvekar om vilka anläggningar som bör prioriteras och hur en eventuell finansiering skall kunna åstadkommas närmar sig grävskoppor och svetsaggregat för att jämna anläggningarna med marken. Man kan tycka att en ansökan om byggnadsminnesförklaring borde räcka för ett moratorium, men så resonerar inte försvarsmakten som har ansvaret för förstörelsearbetet. Grävskoporna har sin egen tidtabell utan hänsyn tagen till andra intressen än den bedömda "nyttan" av att på sikt slippa underhållskostnaderna för relikerna från det kalla krigets dagar.

Som jag ser det är minst ett tiotal befästningar längs vår långa kust väl värda insatser för att bevaras som en del av vårt kulturarv från 1900-talet. Men det krävs statliga medel via Statens Fastighetsverk för det nödvändiga underhållet, medverkan från kommuner och landsting, privata sponsorer och inte minst ett engagerat arbete från ideella organisationer för att det hela skall gå i lås. Endast i undantagsfall kan

man räkna med att intäkterna från besökande skall kunna finansiera hela verksamheten, vad den nu än kan komma att erbjuda.

Med dagens ansträngda finanser innebär detta svåra prioriteringar. Samtidigt kan det ändå vara värt att undersöka möjligheterna att merutnyttja anläggningarna, t ex som arkiv eller andra typer av förråd och kanske skyddade utrymmen för säkerhetspolitiskt viktiga installationer inom tele- och kraftförsörjning. Några nya skyddsrum borde väl inte behöva byggas för sådana ändamål annat än i undantagsfall. Det krävs övergripande och principiella överväganden på regeringsnivån som underlag för de beslut som nu fattas på lägre nivåer. Risker för galna suboptimeringar är stor. Stoppa grävskoporna!

*Lars Hansson, överste av 1. graden vid kustartilleriet (obsolet),
Sollentuna i mars 2002*